

HEGEL DESPRE LOGICA FORMALĂ

ȘTEFAN-DOMINIC GEORGESCU*

Hegel on Formal Logic. Hegel never issued a logic as it is currently understood, although he dedicated two of his works to this field of research. The present paper is a sketch of a concept of what formal means, aimed towards initiation a clarification of the fact that this very concept stopped the German philosopher to create a system of logic – even a symbolical one.

Key words: formal logic, subjectivity, Hegelian concept, understanding, reason, speculative.

Pe parcursul *Științei logicii*, dar și în *Enciclopedia științelor filosofice. Logica* Hegel asociază mereu ideea formalului cu subiectivitatea și abstracția. Logica formală, teoria noțiunii, judecății și silogismului, este o logică subiectivă sau, urmând concepția lui Kant, o tratare a formelor gândirii ca opusă obiectului, sau a logicii ca pusă separat de ontologie. Gândirea care se întoarce asupra sieși făcând abstracție de orice obiect al său – definiția logicii formale dată de Kant – este chiar teoria acestor forme. Acum, din punct de vedere hegelian, există două momente distincte: conceptul în exercitarea lui metafizică, în cazul căreia ființa și esența sunt momente ale conceptului, categoriile tratate aici fiind categorii ale gândirii, dar subiectivitatea este retrasă, prin urmare conceptul „nu este conștient” de faptul că aceste determinații îi revin lui, iar nu obiectului, și le ia ca revenind exclusiv obiectului; a doua este conceptul în exercitarea lui logică, în care conceptul ia determinațiile ca revenindu-i strict lui, în mod subiectiv, mai întâi avute în vedere numai ca forme ale gândirii separate de orice obiect; mai apoi ca fiind puse ca obiective, caz în care conceptul „este conștient” de faptul că obiectul său este numai raportat la subiectivitate; în final, unitatea celor două momente, în idee, în care determinațiile subiective și obiective coincid. Pe această a treia treaptă conceptul ajunge la forma sa cea mai proprie, care este și forma obiectului său.

Conceptul este, de fapt, obiectul în sensul cel mai propriu, în autenticitatea lui. Conceptul este substanțialul din obiect, natura obiectului ca atare. Deci, formele conceptului sunt, în același timp, forme ale obiectului, sau moduri sub care obiectul își manifestă natura sa. Identificarea conceptului cu obiectul se produce, efectiv, la nivelul determinațiilor ideii, deci în partea a treia a logicii subiective.

* Textul face parte din lucrarea autorului intitulată *Logica lui Hegel. Structură și semnificații*, Editura Academiei Române, București, 2010.

Aceste determinații ale obiectului sunt puse ca revenind numai obiectului în secțiunea despre obiectivitate. În prima secțiune, despre subiectivitate, gândirea le revendică pentru sine și le tratează ca fiind forme ale sale, independent de obiect, dar revenind totuși obiectului în virtutea faptului că sunt forme sub care gândirea gândește obiectul. Prin urmare, logica formală tratează formele gândirii subiective ca forme care aparțin acestei gândiri, dar sunt forme sub care gândirea subiectivă gândește obiectul ei, sau, mai exact, forme care dau structura obiectului. Acum, din vreme ce conceptul este obiectul în natura sa autentică, aceasta înseamnă că și formele gândirii subiective, care sunt descoperite prin întoarcerea gândirii asupra sieși (vezi mai sus) sunt, de fapt, forme care revin obiectului, pentru că exprimă această natură a sa. Prin urmare, în logica formală așa cum o înțelege Hegel, formele exprimă natura obiectului, dar aparțin gândirii; tratarea lor separată – adică logica formală – este tratarea lor ca structuri ale gândirii subiective care au o valoare obiectivă în sensul că redau natura obiectului (iar aceasta deoarece natura obiectului poate fi redată numai prin gândire și, implicit, prin recursul la formele acesteia). Astfel de forme pot fi scoase la iveală numai printr-o cercetare asupra gândirii, iar nu printr-o disecare a obiectului, așa procedase Hegel în logica obiectivă, tocmai pentru că în aceasta determinațiile reveneau obiectului indiferent de subiect, deci nu se putea încă vorbi de concept ca fiind natura cea mai autentică a obiectului. Deci, logica formală este și această cercetare care urmărește să scoată la iveală formele fundamentale sub care gândirea concepe obiectul său. În mod firesc, fiind subiectivă, această logică presupune și o aplicație obiectivă, ceea ce se și petrece în logica subiectivă a lui Hegel, în capitolul despre idee. În secțiunea despre obiectivitate, gândirea concepte obiectul pornind de la structurile sale, dar aceste structuri sunt luate ca revenind numai gândirii, în timp ce obiectul este pus ca având structurile sale proprii (mecanismul, chimismul, teleologia). La nivelul acestei relații dintre subiectivitate și obiectivitate se regăsește formalismul filosofic (dar nu cel de tip kantian), care pune diferențe între formele gândirii și formele realului, depășit de Hegel prin idee, în cazul căreia formele gândirii subiective și ale realității obiective coincid. Abia la acest nivel gândirea gândește obiectul fără „teamă” că formele sale ar putea să nu fie adecvate acestuia.

Această expunere scurtă asupra locului pe care îl rezervă Hegel logicii formale ridică problema relației între aceste momente ale conceptului. Astfel, conceptul pus ca subiectiv este, de fapt, conceptul în forma carteziană, empiristă, kantiană și fichteană. Este vorba, de fapt, despre *cogito ergo sum*¹, deci de forma primară a conceptului pus, în istoria filosofiei, ca realitate ce apare în exteriorul

¹ Aici este vorba despre reinstituirea principiului parmenidian al identității între gândire și ființă, acum, însă, pus de pe pozițiile conceptului; perspectiva lui Parmenide ca atare lăsase la o parte determinația subiectivă, ceea ce îl plasează pe gânditorul grec mai degrabă la nivelul logicii obiective, în cadrul teoriei ființei. Vezi și G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, Ed. Academiei Române, București, 1966, trad. D. D. Roșca, p. 65.

obiectelor². Acum conceptul subiectiv este, de fapt, conceptul pus ca ființă. Ceea ce înseamnă că formele logicii clasice sunt forme ale ființei, sau ale gândirii (în tradiție parmenidiană). Ceea ce face ca logica formală, în accepțiune hegeliană, să fie o teorie a ființei din perspectiva conceptului, sau o teorie a ființei subiective, eventual a subiectivității pusă ca ființă.

Dacă lucrurile stau astfel, atunci conceptul hegelian de logică formală capătă noi semnificații. În primul rând, aceasta este o logică a intelectului³. Hegel nu ajunsese la distincția precisă între intelect ca facultate a operațiilor și funcțiilor și rațiune ca facultate a formelor de reflectare⁴. Hegel reunește intelectul și rațiunea într-o facultate pe care o numește intelect și pe care o creditează cu capacitatea de a funcționa formal și subiectiv. Acum, formele acestui intelect hegelian sunt conceptul ca atare, judecata și silogismul. Ele reprezintă numai forme ale conceptului luat în sens general. Astfel, de pildă, în idee se reunesc unitatea conceptului ca atare, diviziunea judecății și medierea silogismului. Acum, intelectul în sens hegelian funcționează subiectiv, adică pune formele sale ca substanță a lucrurilor. Astfel, pentru intelect, conceptul, judecata și silogismul sunt obiective, dar nu pentru că ar fi efectiv așa, ci pentru că așa le stabilește intelectul. În fapt, formele obiectivității sunt mecanismul, chimismul și teleologia, dar intelectul nu le recunoaște ca atare. O astfel de procedură a intelectului, de a pune formele sale ca substanțiale, ca ființă a lucrurilor, este păstrată chiar în limbaj. Astfel, în limba engleză și germană, „intelect” se traduce prin *understanding*, respectiv *Verstand*. În ambele situații, termenii înseamnă „care stă dedesubt”. Cu alte cuvinte, faptul că formele intelectului se pun ca substanță a lucrurilor înseamnă că subiectivitatea fiind astfel pusă ca obiectivă. Prin urmare, natura ultimă a obiectelor este dată tocmai de formele gândirii intelective, ceea ce face din intelect o facultate strict formală. Logica formală în calitate de teorie a ființei este o expunere a formelor intelectului ca natură autentică a obiectelor.

Acum, această logică formală, a intelectului, poate fi integrată în logica lui Hegel considerată ca știință a formelor. Astfel, ceea ce în mod clasic se numea logică formală devine tratare formală a conceptului, judecății și raționamentului (aici trebuie să se țină cont de indistinția între intelect și rațiune ca facultăți diferite, indistinție care îl conduce pe Hegel la reunirea acestora sub titulatura generală de intelect), iar logica speculativă devine logica formală (știință a formelor gândirii). Astfel redefinite conceptele, logica formală este știința ideii logice pure, independente de determinațiile naturii și ale spiritului, ideea logică cu

² Errol E. Harris, *An Interpretation of the Logic of Hegel*, University Press of America, 1983, p. 222.

³ *Loc. cit.*

⁴ Vezi Alexandru Surdu, *Teoria formelor prejudicative*, Ed. Academiei Române, București, 2005, ediția a II-a, capitolul *Intelectul, rațiunea și intelectul rațional*, p. 208 și urm.

toate determinațiile ei fiind o structură interioară a întregului sistem⁵. Logica clasică – de fapt, nu logica clasică în sine, ci interpretarea pe care o dă Hegel logicii clasice – este doar logica subiectivă, deci nu mai este toată logica formală, ci o parte a ei, și anume partea care expune formele subiectivității. Din nou, aceste forme pot fi tratate și abstract, adică separat de procesul logic, ceea ce ar conduce la logica clasică propriu-zisă. Desigur, subiectivitatea și formele sale, conceptul, judecata și silogismul sunt forma nemijlocită, intelectuală de punere a conceptului. Aici, însă, intelectul este văzut nu ca o facultate separată, ci ca moment al rațiunii speculative. Prin urmare, există o diferență clară între interpretarea hegeliană și alte perspective. Astfel, în mod firesc, teoria formelor logico-clasice este logica rațiunii, a formelor de reflectare⁶. Logica intelectului este logica operațiilor, a relațiilor și a funcțiilor, iar logica speculativă este logica ideii. Toate pot fi tratate simbolic și formal, în sensul de științe ale formei, dar fără a le reduce la un simplu calcul (cum s-a petrecut, uneori, cu silogismul). Pentru Hegel, intelectul cuprinde intelectul și rațiunea în accepțiune curentă și, în cazul acestora, doar tratarea formală a conceptelor acestora, în sensul golirii lor de conținut și stabilirii unor criterii pentru ca acestea să poată primi un conținut care vine din experiență. Rațiunea, pe de altă parte, este rațiune speculativă, iar logica ei este logica ideii; intelectul are numai rolul de moment al rațiunii care fixează determinațiile și dă lucrurilor forma gândirii; formele logicii clasice și cele ale logicii intelectului sunt considerate nu în sine, ci în semnificația lor speculativă (și de o asemenea manieră modificate încât, până la urmă, se obțin, de fapt, alte forme logice – lucru de care Hegel nu este mereu conștient). Prin urmare, există cel puțin trei accepțiuni posibile pentru logica formală: logica formelor subiectivității ca moment al conceptului (practic, primul capitol al logicii subiective); logica tratată formal, în sensul de știință a formelor goale (care presupune inclusiv reducerea silogismului la un simplu calcul și tratarea lui ca atare); logica speculativă în ansamblul ei, ca știință a formelor gândirii. În multe situații se înțelege numai din context la care dintre ele se referă Hegel când întrebuințează termenul „formal”, iar, uneori, este posibil ca el să se fi referit la oricare dintre ele. Oricum, este clar că semnificația sintagmei „logică formală” nu este clar și univoc stabilită de Hegel.

Forma fundamentală pe care intelectul o pune ca natură autentică a lucrurilor este conceptul⁷. Acesta este, de altfel, și forma primară a gândirii subiective. În logica formală clasică, conceptul era numai o notă comună a mai multor individuale, accepțiune care este repudiată de Hegel⁸. Astfel, conceptul este unitate originară și identitate nemijlocită cu sine⁹. Aceasta îl îndreptățește pe Errol E.

⁵ André Lecrivain, *Introduction à la lecture de la Science de la Logique de Hegel. II. La doctrine de l'essence*, Aubier Montaigne, Paris, 1983, p. 36-37.

⁶ Distincția care urmează a fost elaborată, în mai multe lucrări, de Alexandru Surdu.

⁷ Intelectul este, potrivit lui Hegel, „facultate a conceptului în general”, *Știința logicii*, ed. cit., p. 597. Vezi și André Lecrivain, *op. cit.*, 1987, p. 29.

⁸ G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, ed. cit, p. 620.

⁹ *Ibidem*, p. 599.

Harris¹⁰ să considere că conceptul este, de fapt, eul transcendențial al lui Fichte și Schelling considerat din punct de vedere logic¹¹. Ceea ce revine, de fapt, la a spune că conceptul este forma logică a subiectivității sau subiectivitatea redusă la aspectul ei logic. Ceea ce, de altfel, își găsește o justificare în logica lui Hegel, momentul determinării complete a conceptului fiind individualul, sau unul calitativ (acesta). Acum, acest unu calitativ este o formă a subiectivității, ceea ce îl apropie de eul lui Kant, dar mai ales de cel al lui Fichte (eu este un absolut de natură logică). În această accepțiune, conceptul subiectiv nu este doar noțiunea clasică, ci are un rol de organizare și mai ales de unificare. Ceea ce înseamnă, din nou, că subiectivitatea este aceea care dă obiectului forma conceptului, din vreme ce conceptul este o unitate, iar obiectul este conceput sub această unitate. Pe scurt, conceptul unifică și sistematizează, nefiind doar o notă comună sau o clasă de obiecte izolate¹². În plus, ca *energeia*, conceptul are și valențe constructive¹³, desigur, în acord cu principiul său intrinsec al unificării. De fapt, în genere prin formă Hegel înțelege un principiu constructiv care are o natură dinamică¹⁴. În plus, conceptul subiectiv ca atare este cel care dă semnul formalului. Astfel, Hegel afirmă: „*Der Begriff ist zuerst der formelle, der Begriff im Anfang oder der als unmittelbar ist.*”¹⁵. Traducătorul român redă această frază prin „Conceptul este mai întâi conceptul *formal*, conceptul în momentul *începutului* sau conceptul existând *nemijlocit* (subl. în orig.)”¹⁶. Traducerea este forțată, sensul fiind: conceptul este determinat, mai întâi, ca fiind *formalul* (sau ceea ce este *numai formal*; subl. noastră Șt.-D. G.). Traducerea franceză este „le concept est d’abord le [concept] *formel*, le concept au *commencement* ou qui *est comme* [concept] *immédiat*”¹⁷ (subl. în orig.). Se observă că traducerea franceză este mai prudentă, punând între paranteze termenul „concept”. De fapt, aici este vorba exact despre faptul că gândirea, ca intelect, se raportează mai întâi la lucruri în mod formal, considerându-le ca fiind, în esență, concepte. Este exact meritul pe care Hegel îl recunoaște de nenumărate ori intelectului, și anume acela de a ridica lucrurile la forma conceptului. În mod evident, acest lucru se petrece mai întâi formal, adică intelectul pune conceptul doar ca formă a lucrurilor, ca formă subiectivă, prin care intelectul însuși concepe lucrurile. Deci, în primă instanță, intelectul gândește

¹⁰ În *op. cit.*, p. 224.

¹¹ Punct de vedere susținut și de André Lecrivain, în *op. cit.*, p. 25.

¹² Errol E. Harris, *op. cit.*, p. 227.

¹³ André Lecrivain, *op. cit.*, p. 12.

¹⁴ John Grier Hibben, *Hegel’s Logic: An Essay in Interpretation*, Batoche Books Limited, Ontario, Canada, 2000, p. 108.

¹⁵ G. W. F. Hegel, *Werke in zwanzig Bänden. 6. Wissenschaft der Logik. II*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1969, p. 272.

¹⁶ Idem, *Știința logicii*, ed. cit., p. 596.

¹⁷ *Apud* André Lecrivain, *op. cit.*, p. 37. Lecrivain citează aici traducerea făcută de Pierre-Jean Labarrière și Gwendoline Jarczyk.

lucrurile prin concept, dar acest concept este numai forma intelectului, nu și forma obiectivității. Ceea ce înseamnă că prin concept, intelectul determină, mai întâi, formal lucrurile sau, altfel spus, că tratarea prin concept înseamnă tratare formală. Din acest motiv nu este vorba despre concept formal – pentru că nu există alt concept decât cel formal în această accepțiune (lăsând la o parte semnificația generală a conceptului, dar și conceptul luat ca idee). Desigur, răspunerea pentru aceste neclarități îi revine în parte și lui Hegel, care folosește foarte des termenul „concept” și nu întotdeauna cu același sens. Însă, în cazul formelor subiectivității, este vorba despre sensul exact al acestui termen, iar acesta este identic cu cel al termenului „formalul” (substantivizat). Acum, facultatea intelectului este cea care se ocupă cu acest lucru. El este diferențiat de puterea de judecată și de rațiunea formală. Prima este facultatea judecăților (în tradiție kantiană), iar a doua este cea a silogismelor. Considerat formal, intelectul este facultatea conceptelor determinate (conceptele concrete, precum „om”, „prieteni” etc.), deci facultatea conceptului considerat ca singular. Totuși, facultatea de judecată și rațiunea formală sunt și ele de ordinul intelectului, va afirma Hegel¹⁸. Ceea ce înseamnă, de fapt, că Hegel se referă aici, pe scurt, la facultățile care intră în discuție în ceea ce privește logica formală clasică: intelectul (*Verstand*) fixează conceptul determinat al unui lucru; facultatea de judecare (*Urteilkraft*) stabilește proprietățile acestuia; rațiunea (*Vernunft*) caută termenul mediu și, implicit, întemeierea unei judecăți determinate. Logica formală clasică, în acest context, are rolul de a trata aceste forme și a stabili regulile ce le guvernează, iar logica speculativă de a pune în evidență geneza lor ca forme ale ideii. Prin urmare, intelectul cuprinde intelectul propriu-zis, facultatea de judecare și rațiunea formală. Formele acestuia (care, în accepțiune firească, sunt formele rațiunii) sunt conceptul, judecata și silogismul, concepute separat, la fel de separate fiind și facultățile care le produc, și anume intelectu propriu-zis, facultatea de judecare și rațiunea formală. Intelectul în accepțiunea generală (care cuprinde și celelalte două facultăți) este responsabil de stabilirea conceptului ca formă autentică a subiectivității sau de punerea subiectivității în calitate de concept. În fapt, de aici se desprinde cea mai clară definiție a formalului la Hegel: conceptul subiectiv sau subiectivitatea în sens strict (adică fără raportare la obiectivitate, ci numai în sine) este formalul¹⁹. În acest context, conceptul propriu-zis sau conceptul ca atare, judecata și silogismul sunt determinațiile formale ale subiectivității (sau ale conceptului luat în accepțiune generală) sau, pentru precizie, determinații ale conceptului abstract.

Acum, spre deosebire de logica formală clasică, Hegel nu se referă în continuare la judecată, ci la conceptul pus ca judecată²⁰. Ceea ce înseamnă că forma judicativă este dedusă din forma conceptului, iar nu o simplă alăturare a unui subiect și a unui predicat. La fel stau lucrurile cu silogismul, care este forma

¹⁸ G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, ed. cit., p. 597.

¹⁹ André Lecrivain, *op.cit.*, p. 37.

²⁰ G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, ed. cit., p. 596: „Astfel, ca relație a momentelor sale afirmate ca independente și indiferente, conceptul este judecata”.

mediată în sine a conceptului. În acest context este evident că punctul de vedere hegelian cu privire la logica formală se referă de fapt, nu la formele logicii considerate în sine, ci la geneza acestora în procesul logic, ca determinații ale ideii. Hegel este conștient de faptul că se poate da și o tratare intelectuală, formală a conceptului, judecății și silogismului; dar el este interesat să pună în evidență aceste determinații ca revenind ideii, deci să le considere în dezvoltarea lor (cu alte cuvinte, Hegel ar fi putut scrie un tratat de logică clasică, dar nu acesta era scopul logicii sale²¹). Așadar, este vorba despre modul în care subiectivitatea – sau subiectul gânditor universal – ajunge să se exprime sub forma conceptului, judecății și silogismului. Desigur, există o legătură cu logica formală clasică: tratarea acestor forme independent de modul în care ele sunt generate în procesul ideii este posibilă (aceasta este logica clasică), logica speculativă având rolul de a integra aceste forme în acest proces. Ceea ce nu presupune nici o reducere a logicii formale clasice la logica speculativă și nici o ierarhizare a lor ci, mai degrabă, o completare, eventual o resemnificare a logicii formale clasice. Aceasta mai cu seamă că logica speculativă urmărește modul în care se dezvoltă aceste determinații ale logicii clasice, modul în care ideea evoluează de la una la celelalte, în timp ce, în logica clasică, este vorba despre o stabilire prealabilă a acestor forme, precum și a unor reguli de bună formare și utilizare. Aceasta este ceea ce Hegel numește istorie naturală a formelor spiritului, adică o investigație a formelor pe care le ia gândirea, iar nu o deducere a lor, sub specia necesității, deci nu o punere în evidență a caracterului necesar al acestor forme. Prin urmare, teza potrivit căreia Hegel caută o înțelegere speculativă a formelor logicii tradiționale pare să fie îndreptățită²².

Mai există, însă, și alte semnificații ale determinației formalului în logica lui Hegel. Astfel, prin formal filosoful german mai înțelege și ceea ce este nemijlocit sau abstract. Semnificația acestor termeni este destul de clară în logica lui Hegel. Astfel, prin determinarea conceptului formal (sensul acestei sintagme este cel de mai sus) ca nemijlocit și abstract se înțelege conceptul numai ca formă, lipsit încă de conținut. Desigur că aici s-ar putea întrezări o întoarcere la formalismul kantian pe care Hegel îl repudiasă²³. Nu este însă, cazul, pentru că prin concept formal se înțelege concept al cărui conținut încă nu a fost expus. Acest conținut nu este ceva dat din exterior, ca în cazul conceptului formal al intelectului (sau, de fapt, ca în cazul tratării formale a conceptului înfăptuită de intelect), ci este tocmai totalitatea formelor conceptului, și anume conceptul ca atare, judecata și silogismul²⁴. Acum, și cu această ocazie Hegel este puțin neclar în ceea ce privește termenii întrebunțați. Astfel, natura conceptului este, din punct de vedere dialectic,

²¹ De fapt, nu există dovezi că a scris sau că ar fi scris ceva de acest fel, chiar dacă unele dintre lucrările sale s-au pierdut.

²² André Lecrivain, *op. cit.*, p. 39.

²³ *Ibidem*, p. 41.

²⁴ *Loc. cit.*

medierea. Deci, forma logică a conceptului este medierea în sine. Cu alte cuvinte, sensul determinării de „concept” este „formă logică reflectată în sine, ca judecată, și mediată în sine, ca silogism”. Deci, conținutul conceptului ca atare este totalitatea formelor sale. Forma care exprimă cel mai bine acest conținut este silogismul. Conceptul ca atare exprimă acest conținut abstract, implicit, fără mediere, judecata exprimă acest conținut în forma reflectării, iar silogismul în forma medierii sau dezvoltării. Cu alte cuvinte, abstract, pentru Hegel, înseamnă ceea ce nu a trecut încă prin procesul de dezvoltare al tuturor determinațiilor sale. Ceea ce, de altfel, este valabil și în cazul conceptelor determinate, nu numai în cazul formelor logicii. Există o „urgență” a unui concept de a se determina ca judecată și apoi de a se întemeia ca silogism: conceptul „om”, de pildă, se determină ca judecată „omul are trup”, iar apoi ca silogism „omul este viețuitor / viețuitorul are trup // omul are trup” (evident, aici este numai un exemplu care nu ține cont de natura predicatului enunțat despre subiect, de figura silogistică etc.). În felul acesta, nemijlocit înseamnă ceea ce are această formă a identității cu sine, iar nu forma mediată (a silogismului, în acest caz).

Se impune, acum, o precizare privitoare la formele conceptului ca atare, judecării și silogismului. Atunci când le tratează în logica sa, Hegel are, de fapt, în vedere, resemnificarea lor speculativă. Astfel, ele trebuie luate și în accepțiunea lor formală, de determinații sau forme ale subiectivității, dar și în accepțiunea lor speculativă, generală, de concept, diviziune originară și sinteză absolută. Acum, dacă se recurge la o expunere genetică a logicii, aceste trei forme trebuie considerate în accepțiunea lor formală, ca momente ale subiectivității; aceasta pentru că, în construcția ideii, momentul formal al intelectului nu poate fi evitat. Dacă, însă, se are în vedere o expunere structurală, care urmărește să arate modul în care ideea și structurile sale sunt prezente peste tot în logică, atunci aceste trei forme vor fi, de fapt, cazuri particulare ale formelor logicii speculative – conceptul, diviziunea originară și sinteza absolută. Ceea ce revine la a spune că conceptul ca atare este subiectivitatea pusă ca concept (în accepțiune de formă a gândirii speculative); judecata este subiectivitatea pusă ca diviziune originară; silogismul este subiectivitatea pusă ca sinteză absolută.